

ÂDEM İLE HAVVA'NIN YERYÜZÜNDE İŞLEDİKLERİ İDDİA EDİLEN İLK GÜNAH: ŞİRK (A'RÂF SÛRESİ, 189-190. ÂYETLER BAĞLAMINDA)

Muhammet Yılmaz
Recep Tayyip Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yrd.Doç.Dr., Tefsir

Öz: Bu makalede, Kur'an'da insanın ilk yaratılışına işaret edilerek, “Sizi bir tek nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah'tır” buyurulan ilâhî hitaptan (A'râf, 7/189) hareketle, âyette geçen “*nefs-i vâhîde/bir tek nefis*” ve “*zevc/eş*” kavramlarıyla kimlerin kastedildiği incelenmiştir. Zira söz konusu âyette geçen “*nefs-i vâhîde*” ve “*zevc*” kavramlarıyla, ilk insan Âdem ile onun eşi Havva kastedildiği takdirde, bir sonraki 190. âyette geçen, “*Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında şirke düştüler*” sözüyle bu çiftlerin aynı zamanda şirke düştükleri söylenmiş olmaktadır. Kimilerine göre bu durum Âdem ve eşi için uzak bir ihtimal iken; kimilerine göre de hadislerden yola çıkılarak Âdem ile Havva'nın şirke düştükleri iddialarına sebep olmaktadır. Bizler de, bu âyetlere yönelik rivayet edilen hadisleri, söz konusu âyetlerde geçen kavramları, iniş sebebi ile ilgili rivayetleri ve değişik alanlardaki tefsirlerde bu âyetlerle ilgili yorumları dikkate alarak, murâd-ı ilâhîyi gücümüz nispetinde ortaya çıkarmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: A'râf 189-190, Âyet, Şirk, Âdem ve Havva.

The First Sin Committed on Earth by Adam and Eve: Shirk (In the context of the verses of Surah Al-Araf 189-190)

Abstract: In this article, it was examined that who are meant by the concept of a “single soul” and “mate” in this Qur'anic verse that pointing to the first creation of man: “He it is who did create you from a single soul, and therefrom did make his mate that he might take rest in her” (A'raf, 7/189). If the meaning of “single soul” and “mate” had been Adam and his mate Eve it would have also said that these couples fall into shirk. Because the next verse is as follows: “But when He gave unto them aright, they ascribed unto Him partners in respect of that which He had given them” (A'raf, 7/190). According to some, this is a remote possibility for Adam and Eve, but the others may argue based on the hadiths that Adam and Eve fall into shirk.

We try to uncover as hard as we can go what Allah want to say in this verses taking into account hadiths on these verses, the concepts in these verses, revelation of the Qur'an about these verses and comments on this verses in the commentary in various fields.

Keywords: A'râf 189-190, chapter, Shirk, Adam and Eve.

الإثم الأول في الأرض المزعوم ارتكابه كان من قبل آدم وحواء: الشرك (في سياق آيتي 189-190 من سورة الأعراف)

ملخص: سندرس في هذا البحث المقصود بمصطلحي "النفس الواحدة" و"الزوج" انطلاقاً من الخطاب الإلهي "هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا" مع إشارة إلى الخلق البشري الأول. وفي الآية السالف ذكرها اعتبار المقصود من مصطلحي "النفس الواحدة" و"زوج" آدم وحواء يؤدي إلى فهم الآية التالية لها برقم 190 "فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا" فهما مفاده أنهما أشركا آنذاك. فهذا الفهم بعيد جداً عند البعض، بينما أدى هذا الفهم عند البعض إلى زعم أن آدم وحواء أشركا، عن طريق إيجاد سند من الأحاديث. إننا حاولنا أن نبين القصد الإلهي عن طريق ملاحظة الأحاديث المروية والمصطلحات الواردة في الآيات واعتبار روايات أسباب النزول والتأويلات والتعليقات على هاتين الآيتين.

الكلمات المفتاحية: الأعراف 189-190، آية، شرك، آدم، حواء.

Giriş

Kutsal kitaplarda ilk sırayı alan ve Kur'an'ın üzerinde önemle durduğu hususlardan bir tanesi de, Allah'ın varlığına ve birliğine en büyük delil teşkil eden "yaratma" konusudur. Bu durumu, Hıra mağarasında inen vahyin ilk âyetlerinde de görmekteyiz.¹ Bu âyetlerde genelde kâinatın; özelde insanın yaratılışına dikkat çekilmektedir. Zira yaratma fiili, ilâh olmanın en önemli vasfı ve insanın en çok âciz kaldığı eylemlerden biri olduğu gibi kulluk edilmeye lâyık olmanın da yegâne göstergesidir.² Bu sebepledir ki Kur'an, yaratıcı olmayanın tanrı da olamayacağını açıkça belirtmekte; çoğu yerde de bu eylem üzerinden tevhide vurgu yapıp bu ölçüyü kaçırان müşriklerle her alanda ve her zeminde mücadele etmektedir.³ Böylece Yüce Allah, insanın ruhî ve bedenî bağımsızlık sürecine vurulmuş olan bu şeytânî prangadan insanoğlunu kurtarmak ve katışıksız bir tevhîdî inanca ulaştırıp sâhil-i selâmete çıkarmak için, küçük-büyük, açık-gizli her türlü şirki ona yasaklamış olmaktadır. Bunun

¹ Alak, 96/1-2.

² Nisa, 4/1; A'raf, 7/59; Hüd, 11/50, 61, 84; Mu'minün, 23/23, 32; Yasin, 36/22; Talak, 65/73, 85.

³ A'raf, 7/191; Yünus, 10/34; Ra'd, 13/16; Nahl, 16/17, 20, 21; Hacc, 22/73; Furkan, 25/3; Neml, 27/64; Sebe, 34/22; Fâtır, 35/40; Ahkâf, 46/4; Tûr, 52/36.

içindir ki Mekke döneminde şirk, tüm boyutlarıyla; özellikle de inanç boyutuyla veciz bir şekilde işlenmekte; Medine döneminde de akide yönü ihmal edilmeden, daha ziyade hukuk ve muamele boyutlarıyla ele alınıp temelden kaldırılmaktadır.⁴

İşte, insanlığın var edilişinden itibaren şirkin her çeşidinin pazarlıksız olarak reddedildiğine gerekçe olarak gösterilen ve de göklerin ve yerin yaratılışıyla başladığı bildirilen yaratma kudreti, yalnızca Allah'a ait olup varlık âleminde çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Buna göre, görünen her türlü canlı ve cansızdan, görünmeyen en küçük atomlara kadar her şey, eşsiz bir düzen içerisinde Allah'ın emri ve kontrolünde yaratılmış, rubûbiyet sıfatı gereğince de varlık ve hayatın bulunduğu âlemin her noktasında tekâmüle uğrayarak devam etmiştir. Yeryüzüne tahsis edilmiş canlılar için gerekli olan bütün şartlar hazır hale geldiğinde ise, hücre seviyesinde değişik türde bitki, ağaç ve hayvanlar yaratılmıştır. Kâinat ağacının muhteşem meyvesi olan ilk insan ve ilk peygamber Âdem (a.s.)'in yaratılmasına gelince; melek ve cinler de dâhil tüm canlı ve cansız türlerin yaratılmasından ve insanın yaşamı için gerekli her şey yaratılıp yaşamına uygun ortam hazırlandıktan sonra, kendine has şartlar çerçevesinde topraktan var edilmiş, sonrasında da eşi yaratılmıştır.⁵

Kur'an'a göre; oluşumun tabiatında insan tek bir nefisten var edilmekle birlikte, erkekli ve kadınlı bu farklı yaratılış ve sonrasında onların bir araya gelip buluşmaları, geçici bir zevk ve temelsiz gönül eğlencesi için değildir. Aksine, karı ile kocanın birbirleriyle huzura kavuşmaları ve de sükûnet, güven, yakınlık

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ramazan Şahan, "Medenî Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi"; Kur'an Nüzülünün Medine Dönemi Sempozyumu, (X. Tefsir Akademisyenler Buluşması), 17-18-19 Mayıs 2013, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2014, s. 285-322.

⁵ Sakıp Yıldız, *Kur'an Işığında Yaratılış Konuları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, s. 10-29.

ve istikrarın hakim olması içindir.⁶ Zira yuva, güven ve huzur ortamı olmalıdır ki, insanın minik yavruları orada gelişsin ve insanlık medeniyetinin mirasını taşıyabilecek değerli ürünler orada üreyebilsin. Bu hassasiyet; tatlı, ince ve temiz dil, erkek ile kadın arasındaki ilişkinin tasvir edildiği âyetlerde görülmektedir. Nitekim çalışmamıza konu olan âyette geçen, “*Eşini kucaklayıp sarınca*”⁷ deyimini, bu huzur ortamı ile yaklaşma şekli arasında bir ahenk olduğunu ve yapılan işin içinde bir hassasiyetin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ki bu âyet, iki beden buluştuğunu değil de iki parçanın nezih bir şekilde kaynaştığını düşündürmektedir. Ayrıca insana, insanca ilişkiye geçmenin şeklini aşulamakta, kaba ve hayvanî şeklinden ayrılması gerektiğini telkin etmektedir.⁸

Daha sonra, eşyle bir araya gelmesi suretiyle üreme düzeyine gelmiş olan insanoğlunun bu birleşmesinden insanlar çoğalmaya başlamıştır. Kur’an’da söz konusu bu aşamalara, “*Sizi bir tek nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah’tır*”,⁹ “*Sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini var etmiştir*”,¹⁰ “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının.*”¹¹ âyetleriyle işaret edilmektedir.¹²

⁶ A’râf, 7/189; Rûm, 30/21.

⁷ A’râf, 7/189.

⁸ Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur’ân*, Beyrut: Dâru’ş-Şürük, 1992, III, 1411-1412.

⁹ A’râf, 7/189.

¹⁰ A’râf, 7/189.

¹¹ Nisa, 4/1.

¹² Benzer âyetler için bkz: Âl-i İmrân, 3/59; En’am, 6/98; A’raf, 7/11; Hicr, 15/26; Kehf, 18/37; Hacc, 22/5; Mu’minün, 23/12-14; Furkan, 25/54; Rûm, 30/20; Fâtır, 35/11; Zümer, 39/6; Mü’min, 40/67; Rahmân, 55/14; İnsan, 76/2; Mürselât, 77/20; Alak, 96/2.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre, bu ve benzeri âyetlerde geçen “*nefs-i vâhide/ bir tek nefis*” kavramı ile Hz. Âdem, “*zevc/eş*” kelimesi ile de Hz. Havva kastedilmektedir. Buna göre Âdem'in eşi (Havva), o “*nefs-i vâhide*” den yani Âdem'in nefisinden yaratılmış olmaktadır. Bunun sonucunda, ilk insan Âdem babamız ve eşi Havva annemiz yaratılıp, bu ikisinden tüm insanlık erkekli dişili meydana getirilmiştir.¹³ Nitekim Allah Teâlâ bu gerçeğe şöyle işaret etmektedir: “*Ey İnsanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık*”¹⁴ “*Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize karşı gelmekten sakının.*”¹⁵

Kur'an'da ilk nefsin tek haldeyken erkek ve dişî olarak çift hale nasıl geldiği ya da kuru toprağın insan şekline nasıl dönüştüğü konularında bilgi verilmemektedir. Genel anlamda insanın, Allah tarafından yaratıldığı ve yaratma eyleminde toprağın araç olarak kullanıldığına işaret edilmektedir. Toprağın ne kadar süre içerisinde söz konusu aşamalardan geçtiğine ise temas edilmemekte; ayrıca, “*Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına, ne de bizzat kendilerinin yaratılışına şahit tuttum*”¹⁶ âyetiyle de, söz konusu eylemin kudretinin bir tezahürü olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁷

¹³ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 132-137.

¹⁴ Rûm, 30/21; Hucurât, 49/13.

¹⁵ Nisa, 4/1; Ayrıca bkz: A'râf, 7/189.

¹⁶ Kehf, 18/51.

¹⁷ Bu konuya yönelik, Havva'nın Âdem'in kaburga kemiklerinden birisinden yaratılmış olduğuna dair Tevrat kaynaklı bir rivayet bulunmaktadır (Tekvîn, 2/18-25). Aslında bazı İslam âlimleri de, Kütüb-i Sitte'de yer alan Hz. Peygamber'in, “*Kadınlara iyi davranmanızı tavsiye ediyorum; vasiyetimi tutunuz. Zira kadın kısmı kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri üst tarafıdır. Eğri kemiği doğrultmaya kalkarsanız kırarsınız. Kendi hâline bırakırsanız, yine eğri kalır. Öyleyse kadınlar hakkındaki tavsiyemi tutunuz.*” (Buhârî, “Enbiyâ” 1, “Nikâh” 80; Müslim, Radâ' 60; Tirmizî, “Radâ” 11, “Tefiru sûre” (9) 2; İbn Mâce, “Nikâh” 3), “*Kadın kaburga kemiği gibidir. Onu doğrultmaya kalkarsan,*

Kimi müfessirlere göre de bu âyetlerde geçen “*nefs-i vâhide*”den Âdem (a.s) değil de, tüm insanların yaratılmış olduğu cevher/kök hücre kastedilmiştir. Bunlara göre, özellikle de A'râf, 7/189. âyetinde geçen “*nefs-i vâhide*” den Âdem (a.s.), “zevc” kelimesiyle de eşi Havva kastedilmiş ise, bu takdirde 190. âyette onların çocukları doğduktan sonra Allah’a ortak koşmuş oldukları yani şirkte düştükleri bildirilmektedir ki; ne Kur’an’da ne hadislerde ne de diğer İslâmî kaynaklarda Âdem

kırarsın. Ondan yararlanmak istersen, eğri olduğu halde de yararlanabilirsin” (Buhârî, “Nikâh” 79; Müslim, Radâ’ 65; Tirmizî, “Talâk”¹²) şeklindeki iki farklı versiyonla gelen sözleriyle bu âyeti yorumlamışlardır. Bu hadisin maksadına ve sihatine yönelik yapılmış olan çalışmalar, “*kaburga kemiğinden yaratılmıştır*”/“*kadın, kaburga kemiği gibidir*” ifadelerinin gerçek ya da mecâzî olduğuna yönelik tartışmalar çok uzun olduğundan ve bu hususta daha evvel derinlemesine ve doyurucu çalışmalar yapılmış olmasından dolayı burada teferruatına girmeyeceğiz(Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2011, 113-168; Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı: İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001, 87-127; Yaşar Kandemir ve diğerleri, *İmâm Nevevî: Riyâzü’s-Sâlihîn*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, II, 404-407; Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Kur’âni'l-Hakîm = Tefsiru'l-Menâr*, Beyrut: Dâru'l-fıkr, h. 1342, IX, 517-518; Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, Ankara: *DİA*, 1988, I, 360; Ömer Faruk Harman, “Havva”, Ankara: *DİA*, 1997, XVI, 543).

Fakat şu hususu belirtmekte fayda vardır: Söz konusu hadisleri kendi içlerinde lafzî olarak tasnif ettiğimizde; kadının nezaketine atıf yapan “*Kadın kaburga kemiği gibidir*” ifadesiyle gelen rivayet ve kadının yaratılışını kaburga kemiği ile ilişkilendiren “*Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır*” ifadesiyle gelen rivayet olmak üzere temel olarak iki gruba ayrıldığını müşahade etmekteyiz. Rivayetlerin iki ayrı versiyonundan birincisi olan “*Kadın kaburga kemiği gibidir*” ifadesinin, hadisin devamından da anlaşılacağı üzere teşbih içerdiği açıktır. İkinci rivayet olan “*Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır*” ifadesi ise, gerek tefsir kaynaklarında gerek ilmî eserlerde ve gerekse halk arasında lafzî anlamıyla yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu rivayeti incelediğimizde, Hz. Peygamber’in bu sözü, kadının yaratılışına dair bilgi verme gayesi ile değil, erkek-kadın ilişkilerine dair tavsiyelerde bulunurken, komşuluk hakkından bahsetmesinin ardından ve onlara iyi muamele edilmesini ifade ederken, kadının rûhî yapısını ve huyunu kastetmek kastıyla söylediği ortaya çıkmaktadır (Salih Kesgin, “*Ayetleri Anlamada Hadis Algısının Etkisi -Nisa süresi 1. ayet Ekseninde Bir Tahlil Denemesi-*” Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü, İstanbul: İlimYayma Vakfı – Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2009, s. 485-486).

ve eşinin şirke düştüklerine dair bir bilgi bulunmaktadır. Aksine onların yasaklanan meyveyi yemelerinin ardından, İslâmî literatürde zelle diye adlandırılan bu hatalarından ötürü bile ağır bir üzüntü ve pişmanlık duyup hemen tövbe ettikleri Kur'an'da ifade edilmektedir.¹⁸ Ancak kimi müfessirler, özellikle de “İblis, onları (Âdem ile Havva'yı), biri cennette; diğeri yeryüzünde olmak üzere iki kez kandırdı”¹⁹ şeklindeki bazı hadis rivayetlerini sahih kabul ederek, bu sözden hareketle, A'râf, 7/189. âyetinden Âdem (a.s.) ile eşi Havva'nın kastedildiğini ve uzak bir ihtimal de olsa, onların şirke düşmüş olduklarını iddia etmektedirler.

Şimdi, söz konusu âyetlerin anlamıyla tefsir ve tahliline geçebiliriz:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ “Sizi bir tek nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah'tır. Öyle ki, o (erkek) eşini kucaklayıp sarınca (eşiyle birleşince), eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı) ve bu halde onu (çocuğunu) bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca da, karı-koca, Rableri Allah'a: 'Bize sâlih²⁰ (kusursuz ve yaratılışı düzgün) bir çocuk verirsen, mutlaka sana şükredenlerden oluruz' diye

¹⁸ Tâhâ, 20/121-122.

¹⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, Umman: Dâru'l-â'lâm – Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2002, c. 6, cüz. 9, s. 184.

²⁰ Âyette geçen “Sâlih”(صَالِحٌ) kavramına, âyetin sibakıyla bağlantılı olarak tefsirlerin genelinde, “kusursuz ve eli ayağı, yaratılışı düzgün” anlamı verilmektedir. Bizler de çalışmada, âyetin içeriğine ve söz konusu hadislerin işaret ettiği binaen bu anlamı tercih ettik. Fakat “Sâlih” kavramına, “dini anlamda sâlih yani imanlı bir kişi” anlamı vermenin de caiz olduğunu söyleyen de olmuştur. Buna göre anlam, “Eşi hamile kalıp ağırlaşınca karı ile koca Allah'tan kendilerine dindar bir evlat vermesini isteyip, O'na şükredeceklerini söylediler; fakat Allah kendilerine böyle bir evlat verdikten sonra, o evlat şirke düşmek suretiyle kafir oldu” şeklinde olmaktadır (Ali b. Hüseyin Şerif el-Murtaza, *Emâli'l-murtezâ: Gururu'l-fevâid ve dürru'l-kalâid*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1954, II, 233)

yalvardular.”²¹

فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ “Fakat (Allah) onlara iyi ve sağlıklı (sâlih) bir çocuk verince de, Allah’ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O’na ortaklar koştular. Oysa Allah, onların ortak koştukları şeylerden çok yüce ve münezzehdir.”²²

1) Âyetteki “nefs-i vâhide” ile ilk insan Hz. Âdem; “zevc” ile de onun eşi Hz. Havva kastedilmiştir.

Bu görüş sahiplerine göre; 189. âyette çocukları için Allah’a dua ettikleri bildirilen çiftler, Âdem ile Havva’dır. Ancak devamındaki 190. âyette, “Fakat (Allah) onlara sâlih bir çocuk verince; kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah’a ortaklar koştular” ifadesiyle, çocukları hakkında şirke düşenlerin Âdem ile Havva olup olmadığı hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır:

a) İbn Abbas’a isnad edilen rivâyetten hareketle bazı müfessirler, “Fakat (Allah) onlara sâlih bir çocuk verince; kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah’a ortaklar koştular” sözüyle kastedilenlerin, 189. âyette olduğu gibi Âdem ile Havva olduğunu söylemişlerdir.

aa) Söz konusu rivayete göre ilk insan Hz. Âdem, eşi Hz. Havva’yı kucaklayınca, hanımı ilk önce hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve bir müddet onu karnında taşır. Sonra (kadının) gebeliği ağırlaşınca İblis, bir adam suretine girip Havva’nın yanına gelir ve ona, “Ey Havva! Bu karnındaki nedir? Ben, bunun bir köpek ya da herhangi bir hayvan olmasından korkuyorum. Hem sen onun, vücudunun neresinden çıkacağını biliyor musun? Sırtından mı çıkıp seni öldürecek, yoksa karnını mı yarıp dışarı çıkacak?” der. Bunun üzerine, öncesinde iki çocuğu doğmuş ve

²¹ A’râf, 7/189.

²² A’râf, 7/190.

ikisi de ölmüş olan Havva endişelenir ve bu olayı kocası Âdem'e anlatır. Bu durum sonrasında Âdem ile Havva, hep bunun endişe ve hüznünü taşırlar. Sonrasında İblis, tekrardan Havva'ya yaklaşarak ona: *"Eğer Allah'tan, çocuğunun senin gibi kusursuz ve yaratılışı düzgün bir kimse olmasını ve karnından çıkmasını istiyorsan, ona Abdu'l-Hâris ismini vermelisin"* der. Böylece Şeytan, onlara kendi ismini verdirmek ister. Çünkü melekler arasında, İblis'in adı el-Hâris olarak biliniyordu. Sonuçta onlar da doğan çocuklarına el-Hâris ismini vererek, *"Fakat (Allah) onlara sâlih bir çocuk verince; kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah'a ortaklar koştular"*²³ ayetinde ifade edilen şirk durumuna düşmüşlerdir.

Bu görüşte olan müfessirlere göre buradaki durum; yani çocuğa İblis'in kulu anlamına gelen Abdu'l-Hâris isminin verilmesi nedeniyle düşülen şirk, ibadet yani kulluk anlamında şirk olmayıp; Şeytan'ın ismini çocuklarına vermek suretiyle düşülen itaat anlamında bir şirktir. Ayrıca, âyet bu şekilde yorumlandığında, bu âyette çoğul olarak geçen شُرَكَاءَ "Allah'a ortaklar koştular"²⁴ kelimesi ile de, Hâris (İblis) kastedilmiş olmaktadır. Çünkü İblis'e itaat eden, aynı zamanda bütün şeytanlara itaat etmiş olmaktadır.²⁵

²³ A'râf, 7/190.

²⁴ Âyetteki "شُرَكَاءَ" kelimesini İbn Kesir, İbn Âmir, Ebû Amr, Hamza, Kisâi ve Âsım'ın ravisi Hafıs, çoğul sigasıya (شُرَكَاءَ); Nâfi ve Asım'ın (diğer) ravisi Ebu Bekr ise, "şin" harfinin kesresi ve "kef" harfinin tenvini ile (شُرُكًا) okumuşlardır. Bu ifade de, "جَعَلًا لَهُ نَظْرًا دَوِي شُرُكِي" takdirinde olup, yine çoğul olarak "şerikler/ortaklar" manasına gelmektedir. Yahut da bunun (شُرُكًا) anlamının, "onlar çocuk hususunda Allah'a şirk koşma yolunu icat ettiler" şeklinde olduğu da söylenebilir. Bu kelimeyi, çoğul olarak (شُرَكَاءَ) okuyanların delili, "أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ" "Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular" (Ra'd, 13/16) âyetidir (Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri, el-Keşşâf, Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabi, 2012, II, 139-140; Râzi, Tefsir, V, 427).

²⁵ Ebû Bekr Ahmed er-Râzi el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-fıkr, t.y., III, 37; Ebu'l-Leys Semerkandî, *Tefsiru'l-Kur'an*, Sadeleştiren: Mehmet Karadeniz, İstanbul: Sezgin Yayınevi, 1995, II, 471-472;

ab) Kimi müfessirler de, bu bağlamda âyeti sebab-i nüzulle tefsir etmişlerdir. Buna göre söz konusu âyetlerin nüzülü ile ilgili olarak İbn Abbas'a isnat edilen rivayet şu şekildedir: Âdem ve Havva'dan çocuklar dünyaya geliyordu. Âdem, onları Allah'a itaat ettiriyor ve kendilerine Abdullah, Ubeydullah gibi isimler veriyordu. Fakat ilâhî takdir gereği, çocukları bir türlü yaşamıyordu. Derken bir gün yine Havva'nın gebeliği ağırlaşınca İblis, Havva'nın yanına gelir ve ona, "Çocuklarınıza şu ana kadar vermiş olduğunuz isimlerden başka bir isim verirseniz onlar yaşarlar" der. Bir zaman sonra da bir erkek çocukları dünyaya gelir ve onlar da çocuklarına Abdu'l-Hâris ismini verirler. İşte Yüce Allah, Âdem ile Havva'nın bu durumunu insanlara aktarmak ve onların bu eylemleriyle şirke düştükleri bildirmek için söz konusu âyetleri indirmiştir.²⁶

ac) İlk dönem müfessirler arasında kabul edilen Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) aktarmış olduğu benzer bir rivayet daha vardır. Buna göre İblis, suretini değiştirip Havva'ya gelir ve ona karnındaki bir hayvan olabileceğini belirtir. Havva ise karnındaki ne olduğunu bilmediğini söyledikten sonra Şeytan uzaklaşıp gider. İkinci defa Şeytan Havva'nın yanına geldiğinde ise Havva'nın doğumunun yaklaşması üzerine endişesinin de büyüdüğünü hisseder ve tekrardan oradan uzaklaşır. Daha sonra Şeytan, Havva'nın endişesini fırsat bilerek üçüncü kez gelip Allah'a dua etmesini ona telkin eder ve ayrıca da kendi ismini çocuğuna vermesini teklif eder. Sağlam ve sağlıklı bir

Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 139-140; Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasan et-Tabersi, *Mecmeu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Mektebetu'l-hayat, t.y., c. III, cüz. 19, s. 83-84; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999, V, 427; Muhsin Muhammed b. Murtaza b. Mahmud el-Feyz el-Kâşânî, *Tefsiru's-sâfi*, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuat, 2008, II, 62-63.

²⁶ Taberî, *Tefsir*, c. 6, cüz. 9, s. 181-182; Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *Tenviru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*, Lübnan: Dâru'l-kütubi'l-ilmîye, 1992, s. 186; Râzî, *Tefsir*, V, 427.

çocuk dünyaya geldikten sonra ise İblis'in ısrarı üzerine Havva çocuğuna Abdu'l-Hâris adını verir. Âdem de bu ismi beğenir; ancak daha sonra bu çocukları da ölür. Bu rivayette de, çocuğa Şeytan'ın kulu anlamına gelen Abdu'l-Hâris isminin verilmesinin, âyette işaret edildiği üzere Allah'a ortak koşma anlamına geldiği; ancak buradaki şirkin de aynı şekilde, ibadette değil de, itaatte bir şirki yani Allah dışında her hangi bir varlığın meşrû olmayan emirlerine uymayı ifade ettiği belirtilmektedir.²⁷

Fakat bu rivayetten yola çıkılarak, çocuğa ismi verenin Havva olmasından dolayı, şirke Âdem'in değil de Havva'nın düştüğü, bu nedenle Âdem'in asla şirke düşmediği de kimi müfessirlerce ifade edilmiştir. Bu durumda, âyetteki ifadenin tesniye sığasıyla جَعَلَ olarak gelmesinin durumu değiştirmeyeceği; Arap dilinde örneklerinin bulunmasından hareketle bir kişinin fiilinin iki kişiye veya çoğula isnat edilebileceği söylenmiştir. Ancak bu görüşe, lafza zahirine göre mana verilmesinin gerekli olduğu gerekçesiyle itiraz edilmiştir.²⁸

ad) Konuyla ilgili dikkati çeken bir diğer yoruma göre de, kıssada başından sonuna kadar kastedilenler Âdem ile Havva'dır. Buna göre Âdem ile Havva, Hâris diye adlandırılan şahsın duası sayesinde çocuklarının belâlardan, hastalıklardan ve musibetlerden uzak olacağına inandıkları için, çocuklarına Abdu'l-Hâris ismini vermişlerdir. Nitekim bazen, kendisine lütufta bulunulan kimse, lütufta bulunan kimsenin kulu, kölesi diye adlandırılabilir. Örneğin, “*Ben, kendisinden bir harf öğrendiğim kimsenin kuluyum*” denilir. Bazı kitapların başına “*Bu, falancanın kendisini sevdiği bir kuldur*” diye yazılır. Bir şirde de şöyle bir ifade geçmektedir: “*Muhakkak ki ben, benimle*

²⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, II, 77-79; Taberi, *Tefsîr*, c. 6, cüz. 9, s. 183.

²⁸ Sıddik Hasan Han el-Kannevci, *Fethü'l-beyân fî makasidi'l-Kur'an*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1992, V, 103; Yavuz Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 59.

olduğu sürece, misafirin kulu kölesiyim” Buna göre; Âdem ile Havva, çocuklarının ancak o şahsın duasının bereketi sebebiyle afetlerden ve belâlardan kurtulmuş olduğuna dikkat çekmek için, onu Abdu’l-Hâris diye adlandırmışlardır. Dolayısıyla onlar, çocuklarına verdikleri Abdu’l-Hâris ismini bu düşünceyle vermişlerdir. Yoksa hakiki şirk olarak İblis’e yaratma vasfını verme ya da ona kullukta bulunacaklarını taahhüt etme gibi anlamda bir kasıtları bulunmamaktadır.²⁹

ae) Bu rivâyet kapsamında şöyle bir takdirin de mümkün olduğu ifade edilmiştir: Âyetteki “(O ikisi) Allah’ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O’na ortaklar koşular” ifadesinde yer alan جَعَلَا “(o ikisi) yaptılar” ifadesindeki tesniye zamiri, Hz. Âdem ile Havva’ya râcîdir. Fakat burada şöyle denilmiş olmaktadır: Allah o ikisine yaratılışı düzgün bir çocuk verince, onlar bu çocuğu kayıtsız şartsız Allah’ın hizmetine ve O’na kulluğa adamaya karar vermişlerdi. Sonra akıllarına başka bir düşünce geldi ve bu çocuğu bazen dünya işleri ve menfaatlerinde kullandılar; bazen de onu Allah’a itaat ve kulluğa yönlendirdiler. Bu iş, her ne kadar bize göre Allah’a bir yakınlık ise de, iyi kulların (ebrârın) hasenatı, mukarreb (Allah’a çok yakın) kulların seyyiatı (kötülüğü) mesabesindedir. İşte bundan dolayı Yüce Allah, “ Onların ortak koştukları şeylerden Allah münezzehtir” buyurarak Âdem ile Havva’nın bu davranışlarının şirk sayıldığını bildirmiştir. Nitekim bu yorumu, Hz. Peygamber’den nakledilen şu kudsi hadisin desteklediği belirtilmiştir: “Ben, şirkten en uzak olanım. Asla ortak kabul etmeyen zâtım. O halde, kim bir amel yapar ve o amelde başkasını bana ortak koşarsa, ben onu, şirki ile başbaşa bırakırım”³⁰ Dolayısıyla bize göre normal bir durum olan ve problem meydana getirmeyen dünya işleriyle meşgul

²⁹ Râzî, Tefsir, V, 427-428; Alâuddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdi el-Hâzin, *Tefsîru’l-Hâzin = Lübâbu’t-te’vil fî meâni’t-tenzîl, Beyrut: Dâru’l-fîkr, t.y., II, 155-157.*

³⁰ Râzî, Tefsir, V, 429.

olma, söz konusu ilk insan ve ilk peygamber Âdem ve eşi Havva olunca, konumları itibariyle, çocukları üzerindeki bu tasarrufları itaat anlamında şirk sayılabilmektedir. İşte âyette Âdem ile Havva, bu nedenle böyle bir nitelemeye tabi tutulmuşlardır.

af) Bayraktar Bayraklı ise, Allah'a yalvarıp dua ettikten sonra O'na şirk koştukları bildirilen eşlerin Âdem ile Havva olduğuna yönelik Kur'an'da buna benzer, çocukları ve nesilleri için dua eden peygamber örneklerinin bulunduğunu³¹ söyleyerek bu görüşüne, *"İnsanlardan bazıları, Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinirler de, onları Allah'ı sever gibi severler."*³² âyetini delil getirmiştir. Ona göre, tıpkı bu âyette olduğu gibi Hz. Âdem ve eşi, çocuk sevgisini Allah'ın sevgisine tercih etmişler ve çocuklarını sevmeye konusunda aşırıya kaçarak şirke düşmüşlerdir. Nitekim sevgi denen duygu, yöneldiği varlığa veya objeye göre, kimi zaman yüceltici, kimi zaman da şirke varacak dereceye ulaşabilmektedir. Zira neyi ne kadar seveceklerini bilemeyenler zaman zaman bu hataya düşmüşlerdir. Onun içindir ki Tevbe sûresinin 24. âyetinde³³ hangi varlığın ve hangi objenin ne kadar sevileceğinin eğitimi verilmektedir. Câsiye sûresinin 23. âyetinde de³⁴ hevesin tanrı edinilebileceğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla bu âyetlerden hareketle Yüce Allah, Hz. Âdem ile eşinin düştüğü bu hatayı bize hatırlatmak suretiyle, çocukları sevmeye aşırı giderek onları tanrılaştırmanın

³¹ Bakara 2/40; İbrâhîm 14/40; Furkân 25/74; Ahkâf 46/15.

³² Bakara, 2/165.

³³ *"(Ey Peygamber) De ki: Eğer babalarınız, çocuklarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabileniz, kazandığınız mallar, az kâr getireceğinizden korktuğunuz ticaret ve hoşunuza giden meskenler sizlere Allah'tan, O'nun resulünden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevimli ise, artık Allah'ın (azap) emri gelinceye kadar bekleyin. Şüphesiz ki Allah, günaha batmış bir topluluğu asla doğru yola erdirmez."* (Tevbe, 9/24)

³⁴ *"Heva ve hevesini tanrı edinen, bilgisi olduğu halde (yaptıkları yüzünden) Allah'ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi gördün mü? Onu Allah'tan başka kim doğru yola erdirebilir? O halde(ey insanlar), hala düşünmeyecek misiniz?"* (Câsiye, 45/23; Ayrıca bkz: Furkân, 25/43)

yanlış olacağı bilgisini insanoğluna vermektedir.

Ona göre, zamanla Hz. Âdem ve eşi tövbe ederek bundan vazgeçmiş olabilirler; ama bu âyeti olmayacak boyutlara çekip de Âdem ile Havva'ya şirk isnat etmenin imkansız ve akıldışı olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü çocuk sevgisi, bütün insanlığın meselesidir ve anne babanın gönlünde zaten bu sevgi vardır. Ancak, severken; eş, çocuk, insan sevgisi ile Allah ve peygamber sevgisine ayrılacak payların bilinmesi gerekir ve bu sevgi bilinçli bir şekilde paylaştırılarak hataya düşülmemelidir. Çünkü sevgi konusunda insanın ayağının kayması, tökezlemesi, sürçmesi, dengesini bozup şirke düşmesi ihtimali her zaman mümkündür. Âdem bunu yaşamıştır ve Yüce Allah da, bu hatayı bize bildirerek, insanoğlunun bu tür hatalara bir daha düşmemesini bildirmiş olmaktadır.³⁵

Buraya kadar aktarılan görüşlerin değerlendirmesine gelince; bu konuda rivâyet edilen söz konusu hadislerin tahrîcini ele alarak âyete yorum getiren İbn Kesîr ile âyeti dilsel ve bağlamsal olarak değerlendiren Râzî'nin açıklamaları önemli ve dikkat çekicidir. Buna göre;

Muhaddis ve tarihçi İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tirmîzî'nin Muhammed b. Müsennâ ve Abdussamed senet zinciriyle; Ahmed b. Hanbel'in de Abdussamed, Ömer b. İbrahim, Katâde, Hasan-ı Basrî ve Semüre b. Cündeb senet zincirleriyle rivayet ettiği hadise yer vermektedir. Söz konusu hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Havva'nın doğan çocukları yaşamıyordu. Yine bir defasında Havva çocuğunu dünyaya getirince İblis onun etrafında dolaştı ve ona, 'Çocuğunun adını Abdu'l-Hâris koy, bak o zaman çocuğun yaşayacak' dedi. Bunun üzerine Havva çocuğunun ismini Abdu'l-Hâris koydu ve o çocuk yaşadı. Bu olay, Şeytan'ın vermiş olduğu bir ilham neticesinde meydana*

³⁵ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Bayraktar Yayınları, 2003, VII, 430-433

gelmişti.”³⁶

Tirmîzî, bu hadisin hasen³⁷ ve garip³⁸ özellikler taşıdığını, zira bu sözün sadece Ömer b. İbrahim'den gelen rivayet olduğunu söylemektedir. Tirmîzî'ye göre, Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde bu hadisi merfû³⁹ olarak Abdussamed'den rivayet etmiştir. Ancak Hâkim, daha sonra “*Bu söz, isnadı sahih bir hadistir; ancak Buhârî ve Müslim bu hadisi tahrîc etmemişlerdir*” demiştir. Benzer isnat ve değerlendirmeler neticesinde İbn Kesîr, başka hiçbir tefsirde göremediğimiz muazzam bir senet tahrîci yapmakta ve hadisin üç yönden illetli yani senedinde veya metninde sahihliğine engel bir kusur bulunan hadis olduğunu gerekçeleriyle birlikte açıklamaktadır.⁴⁰

³⁶ Tirmîzî, *Tefsîru'l-Kur'an*, “A'raf Sûresi”, *Hadis no: 3092*.

³⁷ Hasen: Râvisi doğruluk ve emânetle meşhur olmakla birlikte (adâlet); titizlikleri ve hafızalarının sağlamlığı (zabt) vasfındaki hafif kusurundan dolayı sahih derecesine ulaşamayan hadislerdir (İbnu's-Salâh, *Mukaddimetu İbni's-Salâh*, thk. Aişe Abdurrahman, Kahire: Daru'l-meârif, t.s., s. 174-177).

³⁸ Garip: Tek kişi tarafından rivayet olunan veya senedin herhangi bir yerinde ravisi tek kalan hadislere denir (İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 257).

³⁹ Merfû': Sahabe, tabiîn veya daha sonraki nesillerin, senedi muttasıl olsun veya olmasın, açıkça veya dolaylı bir şekilde Hz. Peygamber'e izâfe ederek rivâyet ettikleri hadise denir (İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 193).

⁴⁰ Bu illetler şunlardır: 1) Hadisin râvisi olan Ömer b. İbrahim Basra'lıdır. İbn Maîn ise, bu râvinin güvenilir olduğunu söylemiştir. Fakat Ebû Hâtim er-Râzî, bunun huccet olmadığını belirtmiştir. İbn Merdûye ise, bu hadisi Mu'temir kanalıyla, onun babasından, onun Hasan-ı Basrî'den, onun da Semûre'den merfû olarak rivayet etmiştir. 2) Bu söz, merfû olarak Hz. Peygamber'den değil de; Semûre'nin sözü olarak rivâyet edilmiştir. Nitekim İmam Taberî bu rivâyetle ilgili olarak, “Bize İbn Ebî A'lâ... Ebû Alâ b. eş-Şihhir'den, o da Semûre'den, Âdem, oğluna *Abdu'l-Hâris adını vermiştir*” sözünü nakletmiştir. 3) Hasan-ı Basrî'nin bizzat kendisi bu âyeti farklı şekilde tefsir etmiştir. Eğer Semûre'den nakledilen söz konusu hadis merfû olsaydı, bu takdirde Hasan-ı Basrî bu âyeti farklı şekilde tefsir etmezdi. Aynı zamanda İmam Taberî, Hasan-ı Basrî'den bu âyetlerin tefsirine yönelik Amr kanalıyla bizlere gelen “Bu kimseler, Âdem ile Havva değil; başka kimselerdir” sözü ile Saîd kanalıyla Katâde'nin naklettiği “Onlar, Yahûdiler ve Hıristiyanlardır” şeklindeki kavlinin, sahih olarak bizlere ulaştığını bizlere aktarmaktadır (Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1998, II, 364-365).

Ayrıca bu ve benzeri hadislerin, bazı ulemaya göre hasen ve sahih⁴¹ olduğunu; bazılarının göre de bu tür rivayetlerin garip ve hatta zayıf⁴² rivayetler olarak İslamî literatüre sokulmuş İsrâîli haberler olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu rivayetlere asla itibar edilmemelidir. Çünkü onlara göre bu tür haberlerde Âdem ve Havva'ya açıkça dil uzatılmakta ve şirk isnadı yapılmaktadır.

İbn Kesir, bu tahrîc ve değerlendirmelerinin sonucunda, âyette şirke düştükleri bildirilenlerin Âdem ile Havva değil de, onların soyundan gelen müşrikler olduğunu, bunun da cümlenin akışından anlaşıldığını söylemektedir. Ayrıca ona göre İmam Taberî, Amr kanalıyla Hasan-ı Basrî'den bu âyetlerin tefsirine yönelik, “*Bu kimseler, Âdem ile Havva değil; başka kimselerdir*” sözü ile Saîd kanalıyla Katâde'nin naklettiği “*Onlar, Yahûdiler ve Hıristiyanlardır*” şeklindeki kavlini sahih olarak bizlere ulaştırmaktadır. Dolayısıyla, Hasan-ı Basrî'nin bizzat kendisi bu âyeti böyle anladığına göre, Semüre'den gelen söz konusu hadise itibar etmemiz doğru değildir. Zira eğer Semüre'den nakledilen bu hadis merfû olsaydı, bu takdirde Hasan-ı Basrî bu âyeti farklı şekilde tefsir etmezdi, değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴³

Soz konusu âyetlerin tefsirinde uzunca izahlar yapan Râzî (ö. 606/1209) ise, Âdem ile Havva'nın şirke düştüklerine dair serdedilen söz konusu rivayetlerin birçok açıdan yanlış ve geçersiz olduğunu gerekçeleriyle şu şekilde açıklamaktadır:

⁴¹ Sahih: Şaz ve muallel olmayarak isnadının başından sonuna kadar adalet ve zabt sahibi kimselerin yine kendileri gibi adalet ve zabt sahibi kimselerden muttasıl (kopuksuz) senetlerle rivayet ettikleri hadistir (İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 151).

⁴² Zayıf: Sahih veya hasen hadisin taşıdığı şartların birini veya birkaçını taşımamakla beraber, uydurma (mevzu) olduğu da söylenemeyen hadistir (İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 188-189).

⁴³ İbn Kesir, Tefsir, II, 36-366; Ayrıca bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. El-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire: Dâru'l-kütubi'l-Mısriyye, 1960, VII, 237-238; Hüseyin en-Nisâbüri, *Vadahü'l-Burhan*, Dimeşk: Dâru'l-kalem- Beyrut: Dâru's-şâmiyye, 1990, I, 374.

(i) Âyette, “Allah, onların ortak koştukları şeylerden yüce ve münezzehdir” buyurulmaktadır. Bu ifadede, يُشْرِكُونَ (ortak koştukları) kelimesi çoğul olarak gelmiştir; dolayısıyla âyette şirk koşanların, iki kişiden fazla olduğuna işaret edilmektedir. Oysa Âdem ile Havva iki kişidir.

(ii) Âyetin devamında, “Kendileri yaratıldığı halde, hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları (Allah'a) ortak mı koşuyorlar?”⁴⁴ deniliyor. Bu ifadeden kastedilenler, putları Allah'a ortak koşan kimselerdir ve bu söz onlara karşı bir reddiyedir. Ayrıca -az önce aktarılan- rivayetlerde nakledildiği gibi bu ayette, lanetlenmiş İblis ile ilgili hiçbir ifade de geçmemektedir.

(iii) Şayet, bu ayetten İblis kastedilseydi o takdirde, akılsız varlıklar için kullanılan مَا yerine, akıllı varlıklara işaret eden مَنْ edatı kullanılırdı.

(iv) Hz. Âdem, İblis'i herkesten daha iyi tanıyordu ve tüm isimleri Allah'ın kendisine öğretmesiyle (Bakara, 2/32) biliyordu. Bu nedenle Hz. Âdem, İblis'in adının el-Hâris olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla Hz. Âdem, İblis ile olan amansız mücadelesini ve onun isminin el-Hâris olduğunu bilmesine rağmen, nasıl olur da başka bir isim bulamamışçasına İblis'in adı olan Abdu'l-Hâris ismini çocuğuna vermiştir? Bu, kabul edilebilir bir durum değildir.

(v) Bizlerden birisinin çocuğu doğduğunda, o çocuk için hayır ve güzellikler dileriz. Bu esnada, biri bize gelerek, çocuğun bu çeşit isimlerle adlandırılmasını isterse, o kimseyi geri çeviririz ve böyle bir şeyi kesinlikle kabul etmeyiz. Oysa Hz. Âdem, peygamberliğine, Allah'ın kendisine öğrettiği isimler başta olmak üzere sahip kılındığı geniş bilgisine ve İblis'in vesvesesi nedeniyle işlemiş olduğu zelleden dolayı kazanmış olduğu o büyük tecrübesine rağmen, nasıl olur da bu kadar önemli bir şeyi

⁴⁴ Araf, 7/191

dikkatinden kaçırır ve bunun, sakınılması gerekli olan kötü fiillerden biri olduğunu bilemez? Bu da hakikatle bağdaşmayacak bir husustur.

(vi) Hz. Âdem'in, çocuğuna Abdu'l-Hâris ismini verdiğini kabul etmemiz durumunda ise, bu hususta iki şeyden birisi düşünülebilir: Ya Âdem (a.s.), o lafzı çocuğuna özel isim olarak vermiştir ki, bu durumda çocuğunu bu adla isimlendirmesi, onun müşrik olmasını gerektirmez. Zira özel isimler, isim olarak konuldukları şeylerde bir mana ifade etmezler. Ya da Hz. Âdem bu lafzı çocuğuna sıfat olarak vermiş ve böylece çocuğunun Hâris (yani İblis) tarafından yaratılıp onun kulu olduğunu kabul etmiştir. Bu durumda da, Âdem'in, yaratmada ve yoktan var etmede Allah'ın bir ortağı olduğuna inandığı söylenmiş olur ki, bu husus Hz. Âdem'e kesinlikle küfür isnat etme anlamına gelmektedir. Halbuki akli başında olan hiç kimsenin böyle bir iddiada bulunması mümkün değildir.

Bu açıklamalar sonucunda Râzî, Âdem ile Havva'nın şirke düştüklerine dair aktarılan rivayetlerin geçersiz olduğunu ve Müslüman kişinin bu tür sözlere itibar etmemesi gerektiğini söylemektedir.⁴⁵

b) Kimi müfessirler de, 189. âyette geçen “nefs-i vâhide” ve “zevc” ifadelerinden Hz. Âdem ile Havva'ya işaret edildiğini; ancak 190. âyette çocukları doğduktan sonra Allah'a ortak koştukları bildirilen kimselerin Âdem ile Havva olarak anlaşılmasının doğru olmadığını söylemişlerdir.

Bu görüşte olan müfessirler, gerek rivayetlerle ilgili olarak, gerekse âyetlerin tefsirine yönelik bazı izah ve tevillerde bulunmuşlar ve iddialarının doğruluğunu ispat etmeye çalışmışlardır.

ba) Bir rivayete göre Hz. Peygamber döneminde Mekke

⁴⁵ Râzî, *Tefsir*, V, 427.

müşrikleri, “Âdem de putlara tapıyor, güzelliklere ulaşmak ve kötülüklerden uzak olmak için onlara yalvarıp onlardan medet umuyordu” şeklinde bir iddiada bulunuyorlardı. Müşriklerin bu iftiraları üzerine Allah (c.c.), onların çirkin iddialarında yanıldıklarını ispat edercesine, Âdem ile Havva kıssasını aktararak onların, “Bize kusursuz ve yaratılışı düzgün bir çocuk verirsen, mutlaka sana şükredenlerden olacağız” sözleriyle Allah’a dua ettiklerini haber vermektedir.⁴⁶ Aynı zamanda söz konusu bu dua, Âdem ve Havva tarafından, kıyamete kadar nesillerinden gelecek olan tüm insanlar için de yapılmış olmaktadır. Çünkü onlar tüm insanlığın anne ve babası durumundadırlar.⁴⁷ Daha sonra ise âyette, “Fakat Allah onlara iyi ve sağlıklı bir çocuk verince de, Allah’ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O’na ortaklar koştular” buyurulmaktadır ki; buradaki “Allah’ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O’na ortaklar koştular” ifadesi, Âdem ile Havva’ya yönelik bir hitap değil; hoş karşılamama ve uzak görme anlamında bir istifham ifadesidir. Buna göre âyetin anlamı, müşriklerin bu iddialarına cevap olarak, “Allah onlara yaratılışı tam ve düzgün bir çocuk verince, onlar, Allah’ın kendilerine vermiş olduğu çocuk hakkında O’na şerikler, ortaklar mı koştular? (Hayır! bu olacak iş değil)” şeklinde olmaktadır. Nitekim bir sonraki âyette yer alan, “Oysa Allah, onların ortak koştukları şeylerden çok yüce ve münezzehdir” ifadesi de, şirk inancında olan ve bu inançlarını Hz. Âdem’e isnat edip yamamaya çalışan bu müşriklerin şirkinden, Allah’ın yüce ve münezzeh olduğunu haber vermektedir. Bu durumu şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür: Birisi, bir başkasına çokça iyilikte bulunsa ve sonra da iyilik yapan bu kişiye bir başkası, “Senin iyilik yaptığın o adam, seni kınıyor ve sana kötülük yapmaya çalışıyor” dese, iyilikte bulunmuş olan o kimse buna

⁴⁶ Râzî, Tefsir, V, 427.

⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim = Te'vilatu Ehli's-sünne*, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2004, II, 317-318.

ihtimal vermeyerek “*Ben ona bunca iyilik yapayım, bunca ikramda bulunayım, o da kalksın bana kötülükte bulunup karşı gelsin, olacak şey midir?*” demez mi? Tabi ki der.⁴⁸ İşte burada da böyle bir durum söz konusudur. Yani bu âyetlerde, Allah tarafından sâlih bir evlat ile ödüllendirilmiş olan Âdem için, onun putlara taptığını, putlardan medet umduğunu söyleyip ileri geri konuşan, ona iftira atan Mekke müşriklerine cevap verilmekte ve Allah (c.c)’a şirk koşmak gibi bir şeyi Âdem’in yapmasının söz konusu olamayacağı bildirilmektedir.

bb) İbn Kesir de tefsirinde, söz konusu rivayetlerin tahrîc ve değerlendirmesini yaptıktan sonra, 190. âyette şirke düştükleri bildirilenlerin Âdem ile Havva değil de, onların soyundan gelen müşrikler olduğunu, bunun da cümlenin akışından anlaşıldığını söylemektedir. Bir önceki 189. âyette Âdem ile Havva’ya neden işaret edildiği, onların neden gündeme getirildiği şeklindeki bir soruyu ise şu şekilde izah etmektedir: Yüce Allah, 189. âyette Âdem ve Havva’nın yaratılışına işaret etmektedir. Bu âyetin başlangıcında Âdem ve Havva’dan bahsetmesinin sebebi, onlardan sonra zürriyetlerinden gelecek olan anne babalara bir giriş yapmak içindir. Bir anlamda âyette “İstitrâd”⁴⁹ yapılmak suretiyle bir şahsın zikrinden onun içinde bulunduğu cinse/türe geçiş yapılmaktadır. Bu durumun bir benzerini, “*Andolsun ki biz, yeryüzüne en yakın göğü kandillerle süsledik. Bunları, şeytanlara atılan ateş taneleri yaptık ve onlara alevli bir ateş azabını hazırladık*”⁵⁰ âyetinde görmekteyiz. Nitekim bu âyette

⁴⁸ Râzî, Tefsir, V, 427.

⁴⁹ İstitrâd: Bedî‘ ilmine ait bir terim olan istitrâd, sözlükte “kovmak, uzaklaştırmak, sürmek” anlamındaki *tard* kökünden türemiştir. Terim olarak ise, “Konu değiştirmek, asıl konudan uzaklaşmak, bir düşünceden başka bir düşünceye geçmek” anlamlarına gelen bu sanatta, asıl konu devam ederken beklenmedik bir zamanda ve önceden tasarlanmadan, bir münasebet düşmesiyle konu dışına çıkılmakta ve sonra tekrar eski konuya dönülmektedir. Buna bir başka tanımla, ara cümle de denmektedir (İsmail Durmuş, “İstitrâd”, Ankara: *DİA*,2001, XXIII, 401).

⁵⁰ Mülk, 67/5.

gökyüzünü süsleyen yıldızlardan biri olarak zikredilen مَصَابِيح (kandiller), yani göğün süslendiği ve donatıldığı yıldızlar, gerçekte kastedilen şeytanlara atılan ateş taneleri değildir. Zira burada "İstitrâd" sanatıyla, mesâbih'in zımında, lambaların ardından ara bir cümle olarak onun cinsine/türüne yani ateş tanelerine bir geçiş yapılmaktadır. İşte bu âyetlerde de Allah (c.c), önce insan neslinin yaratılışına dikkat çekip Âdem ile Havva'ya işaret etmekte, sonrasında ise onların nesillerinden gelip şirke düşmüş olanların durumlarına işaret edip onlara uyarılarda bulunmaktadır.⁵¹

bc) Bu bağlamda ifade edilen bir diğer görüş de şu şekildedir: Söz konusu âyetlerde Âdem ile Havva'nın yaratılışı ve onların Allah'tan nesil talepleri dile getirilmektedir. Anlatılan bu kıssadaki, "Allah onlara iyi ve sağlıklı bir çocuk verince de, Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O'na ortaklar koştular" ifadesi hariç, lafızların hiçbirinde müşkil;⁵² anlaşılması zor, problemlili ve kapalı bir durum bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu müşkil lafzın izahı ile âyetteki problem de ortadan kalkmış olacaktır. Bu durumda müşkil olarak görülen bu ifadenin izahı ve takdiri şu şekildedir: Âyetteki "Allah onlara düzgün bir çocuk verince O'na eşler tutmaya başladılar" cümlesi, takdire "o ikisinin evlatları Allah'a şirk koşmaya başladılar" anlamındadır. Şöyle ki; muzâf durumunda olan أولاد (çocuklar) kelimesi hazfedilmiş, muzâfun ileyh olan هُمَا (o ikisi) ifadesi de جَعَلَ fiilinin mef'ûlü olarak, muzafın yerine geçmiştir. Bu takdir, أَنَاهُمَا "kendilerine verdiğinde" ifadesinde de böyledir.

⁵¹ Nisâbüri, *Vadahü'l-Burhan*, I, 374. İbn Kesir, *Tefsir*, II, 365-366; Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İzmir: Anadolu Yayınları, t.y., V, 2301-2302.

⁵² Sözlükte "zihni karışıklığa yol açmak, karışık olmak" gibi anlamlara gelen müşkil kelimesi, terim olarak "Kur'an'ın bazı âyetleri arasında, ihtilâf ve tezat olduğu zannedilen; fakat üzerinde biraz düşünüldüğünde gerçekte herhangi bir çelişkinin bulunmadığı anlaşılacak hususlardır" diye tanımlanmaktadır (Âdem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'an", Ankara: DİA, 2006, XXXII, 164)

Buna göre burada da *أَتَاهُمَا* anlam, “Allah’ın o ikisinin evlatlarına verdiği (şeylerde)” şeklinde olmaktadır. Bunun benzeri bir ifade de, *وَاسْأَلِ الْفَرْيَةَ* “Köye sor” (Yûsuf, 12/82) tamlamasında vardır. Burada, “köye sor” derken, “O köyün ahalisine sor” denilmek istenmektedir. Eğer, “Bu açıklamaya göre *جَعَلَا* fiilindeki tesniyenin yani iki’yi ifade eden fiilin kullanılma sebebi nedir?” diye sorulursa, buna da şöyle cevap verilir: “Hz. Âdem’in çocukları Havva’nın karnında erkek ve dişi olarak iki cinsiyette var ediliyordu. Bu nedenle buradaki tesniyeden maksad, erkek ve dişi çocuklar olup, bunlar iki sınıf ve iki çeşit oldukları için, bunlardan, bir keresinde ‘tesniye’ zamiri ile bahsedilmiş, bir başka keresinde de çoğul lafızla, *يُشْرِكُونَ* ‘Onlar neyi eş tutuyorlarsa’ buyurulmuştur.⁵³ Ayrıca, âyetin sonundaki fiilin cemi’ yani çoğul sığasıyla *يُشْرِكُونَ* “Onlar neyi Allah’a ortak koşuyorlarsa” olarak gelmesi de, bu ortak koşanların Âdem ile Havva olmadığını göstermektedir; zira eğer onlar olsaydı, bu takdirde fiil *يُشْرِكَانِ* “o ikisi neyi Allah’a ortak koşuyorlarsa” şeklinde gelmesi gerekirdi, denilmiştir.⁵⁴

Kısacası, âyette önce Âdem ile Havva’nın yaratılması, onların karı koca olmaları ve Allah’tan kendilerine sâlih bir evlat vermesi için dua ve niyazda bulunmaları aktarılmaktadır. Sonrasında ise, bu duaları neticesinde Allah’ın kendilerine bahşettiği kusursuz ve yaratılışı düzgün erkek ve kadın nesillerden kimi

⁵³ Tabersi, *Mecmeu’l-beyân*, c. III, cüz. 19, s. 82; Râzî, Tefsir, V, 428; Ebü’s-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah b. Mahmud Âlûsî, *Ruhü’l-meânî fî tefsiri’l-Kur’ani’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî*, Beyrut: Dâru’l-Fikr, V, 139.

⁵⁴ Ali b. Hüseyin Şerif el-Murtaza, *Emâli’l-murtezâ: Gureru’l-fevâid ve düreru’l-kalâid*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, 1954, II, 233; Abdülkerim el-Kuşeyri, *Letâifu’l-İşârât, trc. Mehmet Yalar*, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2012, II, 273-274; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II, 139; Râzî, Tefsir, V, 428; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, Beyrut: İhyâu’t-Turâsi’l-Arabî, 1985, III, 295; Kâşânî, *Tefsîru’s-sâfi*, II, 63; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, t.y., IV, 190-191; Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru’l-Vecîz*, trc. Hacı İnan, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2012, II, 90-91.

evlatlarının, Allah'ın kendilerine ikram ettiği sayısız nimetlere karşılık putlara tapmalarıyla düşmüş oldukları şirk durumu anlatılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, hitap Âdem ve Havva ile başlayıp, sonrasında onların nesillerine geçilerek devam etmektedir. Yani âyette muhataplar değişmektedir. Nitekim bunun benzerini, *“(Ey Peygamber!) Gerçek şu ki, biz seni bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı olarak gönderdik. (Ey insanlar!) Allah’a ve Peygamberine inanasınız, ona yardım edersiniz, ona saygı gösterersiniz ve (Allah’ı) sabah akşam tesbih edersiniz diye (Peygamber’i gönderdik.)”*⁵⁵ meâlindeki âyette görmekteyiz. Bu âyette, *“Gerçek şu ki, biz seni bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı olarak gönderdik”* denilerek Hz. Peygamber’e hitap edilmekte, sonrasında, *“Allah’a ve Peygamberine inanasınız”* ifadesiyle muhatap kitlesi Peygamber’in gönderilmiş olduğu kitle (tüm insanlık/mü’minler) olmaktadır. Daha sonra tekrardan, *“ona yardım edersiniz, ona saygı gösterersiniz”* sözüyle muhatap kitle Peygambere’e yöneltilmekte, en sonunda da hitap, *“sabah akşam tesbih edersiniz”* ibaresiyle tekrardan değişerek tesbihin/şâni yüceltmenin Peygamber’i elçi olarak gönderen Allah’a olması gerektiğine işaret edilmektedir.⁵⁶

Vahyin indiği dönem için bu âyetler düşünüldüğünde ise, müşrik putperestler, kız çocuklarını diri diri toprağa gömerlerken; erkek çocuklarını ayrıcalıklı sayıp taptıkları putlara nispet ediyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi, çocuklarını yaratan Allah iken, “Abdu’l-Uzzâ/Uzzâ’nın kulu”, “Abdu’s-Şems/Güneş’in kulu” gibi adları erkek çocuklarına veriyorlardı ve onların sağlığı için putlara kurban kesip dua ediyorlar, onlardan şifa diliyorlardı. Bu ise Allah’ın hakkı olan bir şeyi başka nesnelere vermeyi ifade etmekte yani şirk olmaktadır. Bu

⁵⁵ Fetih, 48/8-9.

⁵⁶ Şerif el-Murtaza, *Gureru’l-fevâid*, II, 233-234.

âyette de onların bu durumuna dikkat çekilmektedir.⁵⁷

2) Âyetteki “nefs-i vâhide” ile insan cinsi yani tüm insanların yaratılmış olduğu kök hücre kastedilmiştir.

Bu konudaki değerlendirmeler birbirini tamamlar niteliktedir. Şöyle ki; Müfessirlerden bazıları, gerek 189. âyetinde geçen “nefs-i vâhide” ve “zevc” ifadelerinden ve gerekse 190. âyette, çocukları doğduktan sonra Allah’a ortak koştukları bildirilen eşlerden Âdem ile Havva’nın anlaşılmasını doğru bulmamışlardır. Onlara göre bu ayetlerde anlatılanlar, Âdem ile Havva değil; genel anlamda insan cinsidir. Zira “nefs-i vâhide” nekre bir tamlamadır. Her ne kadar öncelikli olarak insan türünün başlangıcı olan Âdem’in şahsına işaret ediyor olsa da, sonuç itibarıyla bu kavram zürriyet babası olan herkes için geçerlidir. Yani, bu ifade yalnızca geçmiş zamandaki Âdem’i değil, şimdiki zamandaki olayları da tek tek içine almaktadır.⁵⁸ Çünkü tüm insanlar; erkekler ve kadınlar, bir tek nefisten, asıldan yani bir babanın tohumundan yaratılmışlardır. Şöyle ki, gerek erkek gerekse kadın tohumlar, babanın belinden gelmektedir. Dolayısıyla Allah, erkeği de kadını da bir tek nefisten yani babanın belinden yaratmıştır. Buna göre, babadaki spermier arasından erkek karakteri taşıyan sperm yumurtayı aşılarsa çocuk erkek; kadın karakteri taşıyan sperm aşılarsa çocuğun cinsiyeti kız olmaktadır. Nitekim bu hususa “Rahime atılan nutfeden (spermden) erkek ve dişi çiftini yaratan O’dur”⁵⁹ âyetiyle de işaret edilmektedir. Âyetteki “zevce/eş” ifadesine gelince, bu terim, canlı varlıklarla ilgili olarak bir çiftin veya bir ikilinin hem erkek hem de dişi tarafı için kullanıldığından, insanlarla ilgili olarak da hem kadının eşini (kocasını), hem de kocanın eşini (karısını) ifade etmektedir.

⁵⁷ Âlûsî, *Ruhûl-meânî*, V, 139; Mâturîdî, *Tefsir*, II, 317; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Sefvetu’t-tefâsîr*, Ezher: Dâru’l-Beyânî’l-Arabi, ty., I, 486-487.

⁵⁸ Elmalılı, *Tefsir*, IV, 188-189.

⁵⁹ Necm, 53/45-46; Ayrıca Hucurât, 49/13.

Ayrıca, her ne kadar zâhirî anlamda bu âyette geçen “*nefs-i vâhide*” den Âdem, “*zevc*” kelimesiyle de eşi Havva kastedilmiştir denilse de, 190. âyette onların şirke düştükleri bildirilmektedir ki; Kur'an'a göre, “en büyük zulüm”⁶⁰ olan şirk eylemi, ilk insan ve ilk peygamber olan Âdem için uzak bir ihtimal ve yanlış bir nitelemedir. Çünkü peygamberler ismet⁶¹ sıfatına sahip olup günah işlemekten uzaktırlar. Hem âyette Âdem sözü de geçmemektedir. Dolayısıyla bu âyetler öncelikle insanlığın başlangıcına dikkat çekmektedir. Ayrıca, Âdem ve Havva, mü'min ve muvahhid idiler. Bir kısım hataları olmakla birlikte, Allah'a yalvarmışlar, tevbe etmişler ve de affedilmişlerdir. Onların, herhangi bir şekilde Allah'a şirk koştuklarına dair sahih kaynaklarda da en küçük bir bilgi yer almamaktadır. Ancak, onlarla birlikte tevhid inancı bir müddet devam etmiş; fakat çocukları ve torunları arasında şirk emâreleri yüz göstermeye başlamıştır ki, söz konusu âyette bu duruma işaret edilmektedir.

Dolayısıyla, âyette gerçekten vuku bulmuş bir olaydan değil; bir “darb-ı mesel/temsil”den söz edilmekte ve bununla da insan

⁶⁰ Lokman, 31/13.

⁶¹ **İsmet:** Sözlükte “menetmek, korumak, sığınmak, tutunmak” gibi anlamları ifade eden bu kelime (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Daru's-sadr, tsz. , XII, 403), Kur'an da, “korumak ve kurtarmak” anlamında beş farklı sürede (Mâide, 5/67; Yûnus, 10/27; Hûd, 11/43; Ahzâb, 33/33; Mü'min, 40/33) geçmektedir. İstilahta ise, “Gücü yetmekle beraber günah işlemekten uzak olma”(Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983, s. 150), “Peygamberlerin gizli, açık her türlü günahattan ve halkın gözünden kendi değerlerini düşürecek şeylerden korunmuş olması” diye tanımlanmaktadır (Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, İstanbul: Engin Kitabevi, 1959, s. 140). İsmetin nasıl bir sıfat olduğu ve peygamberlerin günahlardan nasıl uzak kaldıkları hususunda ise ihtilaf edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Bekir Topaloğlu ve diğerleri, *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013, s. 169-170; Zeki Yıldırım, “Kur'an'da Peygamberlerin İsmeti”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2003, Sayı:19, s. 87-118). İslâmî literatürde, peygamberlerin ismet sahibi oldukları hususunda ittifak vardır. Fakat son dönemde, Hz. İbrahim'in “*Ahiret gününde günahlarımı bağışlayacağını umduğum yine O'dur*” (Şuarâ, 26/82) şeklindeki duasından hareketle peygamberlerin ismet sıfatının olamayacağını öne süren de vardır (Bayraklı, *Tefsir*, XIV, 73).

cinsi üzerinden Kureyş müşriklerinin cahilliklerine ve şirk iddialarına dikkat çekilmektedir.⁶² Bu durumda âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır: O yüce Allah, sizin her birinizi bir candan yaratmış; erkeği yaratıp, eşini de yine aynı cinsten; özden, kendisi gibi insan olarak var etmiştir. Yani erkek bir asıldan; kadın da başka bir asıldan yaratılmış değildir. Çünkü farklı asıllardan yaratılmış olsalardı bu takdirde aralarında kaynaşma ve ısınma söz konusu olamazdı. Sonrasında erkek, eşiyile birleşip kadın hamile kalınca, Rablerine, *'bize kusursuz bir çocuk verirsen kesinlikle sana şükredenlerden olacağız'* diyerek dua ettiler. Zira Kur'ânî bir hakikat olarak, darda ve zorda kalan insanın hemen aciziyetini fark edip Allah'a yalvarmaya, yönelmeye başladığı gibi⁶³ gebelik esnasında da eşler, Allah Teâlâ'nın Rab'lığının eserini açıktan açığa hissederler ve bunun sonunun iyi de, kötü de olabileceğini; bu ağırlığın bir nimet ya da bir felaket olabileceğini sezerler ve bütün tesirin Allah'tan olduğunu fark ederek O'na yönelirler. Zira bu durum, Âdem ile Havva'da böyle olduğu gibi, izdivac ile bir araya gelmiş tüm eşler için de geçerlidir. Yani ilâhî fitrat gereği tüm anne ve babalar

⁶² Muhammed Âbid el-Câbirî, âyetteki söz konusu hitabın Kureyş müşriklerine yönelik olduğunu belirttikten sonra, *"nefs-i vâhide"* ile insan özünün kastedildiğini, bu özün de insan menisi olduğunu söylemektedir. Buna göre âyette, insan menisinin kadınla buluşması sonucu, insanın yaratıldığına işaret edilmektedir. Ona göre bu yaklaşım, Aristo kaynaklı olup dönemin tabiileri arasında da kabul görmüş kadim ilim geleneğinin anlayışını yansıtmaktadır. Buna göre nefis(suret) erkeğin menisinden gelmektedir ve kadın ise meniden beslenen bir formdur. Örneğin bir mermer kendi başına sadece maddedir, herhangi bir şekli yoktur. Fakat kendisinden bir kadın veya erkek heykeli inşa edildiğinde kadın yada erkek heykeli haline gelmiş olur. İşte kadının menisi de, henüz bir şey inşa edilmemiş saf mermer gibidir. Ona erkekten gelen meni, erkek veya kadın süreti vermekte ve böylece çocuk erkek veya kız olmaktadır. (Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an*, trc. Muhammed Coşkun, İstanbul: Mana Yayınları, 2014, I, 284)

⁶³ Kur'an'da, insan psikolojisinin ne denli değişken olduğuna ve içinde yaşadığı şartlara göre nasıl geçmişini, sahip olduğu imkanları unutup da eski cahil ve anlamsız haline dönüş yaptığına dair örnekler oldukça fazladır: Yûnus, 10/22-23; İsrâ, 17/67; Ankebût, 29/65; Lokman, 31/32.

doğumun yaklaştığı anlarda duyulan ağırlık sırasında aynı sevinç, neşe, telaş ve endişeyi taşımaktadırlar.

Bu dua ve yakarış neticesinde Allah (c.c) çiftlere tam istedikleri gibi sağlam ve sıhhatli bir çocuk verince, o çocuk büyür, evlenir ve onun da çocukları olur ve bunlardan da analar, babalar yetişir ve çoğalırlar. Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, o ilk ananın ve ilk babanın evlatları veya torunları olarak onların yerini alan erkek ve dişili çiftlerden bazıları, bazen natüralistler/tabiatçılar gibi bu çocuğun yaratılışını tabiat güçlerine, bazan münecimler gibi yıldızlara, bazen de putperestler gibi putlara nispet etmek suretiyle Allah'a ortaklar koşmaya kalkıştılar. Bir diğer ifadeyle, çocuğu yaratan Allah iken, onlar “Abdu'l-Uzzâ/Uzzâ'nın kulu”, “Abdu'l-Lât/Lât'ın kulu” gibi adları çocuklarına vermek suretiyle putları, yaratma fiilinde Allah'a ortak koştular. Ayrıca o dönemde Araplar, doğan çocuğa, puta kulluğa çağrı yapan isimler verdikleri gibi çocuğun sağlığı için putlara kurban kesip dua ediyorlar ve onlardan şifa diliyorlardı. Bu ise Allah'ın hakkı olan bir şeyi başka nesnelere izafe etmektir ki, bu durum şirk sayılmaktadır. Böylece Yüce Allah, sonraki âyetlerde söz konusu edilecek olan şirk inancına ve putperestlerin yanlışlarına bir geçiş olmak üzere, özellikle müşriklerin tutumlarını anlatarak dolaylı bir üslûpla ve gaybî bir haber olarak insanoğluna genel bir uyarıda bulunmuş olmaktadır. Ayrıca âyetin sonundaki fiilin cemi' yani çoğul sığısıyla يُشْرِكُونَ “Onlar neyi Allah'a ortak koşuyorlarsa” olarak gelmesi de, bu ortak koşanların Âdem ile Havva olmadığını göstermektedir; zira eğer onlar olsaydı, bu takdirde fiil يُشْرِكَانِ “o ikisi neyi Allah'a ortak koşuyorlarsa” şeklinde gelmesi gerekirdi.⁶⁴

⁶⁴ Mâturidî, *Tefsir, II*, 317-318; Mahmûd Mahmûd el-Ğurâb, *Rahmetun mine'r-rahmân fî tefsîri ve işarati'l-Kur'ân min kelâm's-şeyhi'l-ekber Muhÿiddîn İbni'l-Arabî*, Dîmeşk: Matbaatu Nadr, 1989, II, 205; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, II, 253;

3) Âyetteki “*nefs-i vâhide*” ve “*zevc*” kavramlarının Sebeb-i Nüzûl bağlamında değerlendirilmesi.

Müfessirlerden bazılarında göre de, söz konusu bu âyetlerin sebeb-i nüzul bağlamında değerlendirilip ele alınması gerekmektedir. Bu durumda hitap, genel olarak tüm müşriklere olmakla birlikte; sebeb-i nüzule bağlı olarak özel de Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan Kusay b. Kilâb'ın soyu Kureyşli müşriklere aittir. Onlara göre, âyetin devamındaki, “*Hiçbir şey yaratmayan, bilâkis kendileri yaratılmış olan, istediklerinde onlara hiçbir yardımda bulunamayan, hatta kendilerine dahi bir faydası olmayan putları mı Allah'a ortak koşuyorlar?*” âyetleri bu durumu desteklemektedir. Buna göre âyette geçen, “*Sizi bir tek nefisten/candan yaratan O'dur*” buyruğundaki “*nefis/can*” dan maksat, karı koca olduktan sonra Allah'tan kusursuz bir çocuk isteyen Kusay b. Kilâb'dır. *مِنْهَا* “*ondan*” kelimesinden maksat ise, Allah'ın, ünsiyet yani sevgide ve birlikte olmada alışıklık sağlaması için yarattığı, kendi cinsinden olan Kureyşli eşidir. Allah, o karı kocaya istemiş oldukları, düzgün yaratılışlı ve kusursuz bir çocuk nasib edince, onlar Allah'a olan çağrı ve yakarışlarını unutarak dört oğullarını; Abdulmenâf (Menâf'in kulu/oğlu), Abduluzzâ, Abdulkusay ve Abdullât diye

Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâi, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuat, 1971, VIII, 374-375; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Acibe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd*, Kahire, b.y.y., 1999, II, 293; Elmalılı, *Tefsir*, IV, 189-90; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, I, 132; Muhammed Abduh – Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm: Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1342/1924, IV, 516-525; Muhammed Ebû Zehre, *Zehretu't-Tefâsîr*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2002, VI, 3031-3032; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989, III, 429-430-430; Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, II, 644-645; Hakkı Yılmaz, *Nüzul Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'an İşte Kur'an*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2008, III, 110-115; Ebu Bekr Cabir el-Cezairî, *Eyseru't-tefasîr li kelâmi'l-aliyye'l-kebîr*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2010, II, 582; Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerîm*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, II, 283.

isimlendirmişler ve böylece Allah'ın kendilerine vermiş olduğu çocuklar hususunda, Allah'a ortaklar koşmuşlardır. Buna göre, *يُشْرِكُونَ* “şirk koşuyorlar” ifadesindeki zamir, Kusay ile eşine ve şirk hususunda onlara uyup peşlerinden giden tüm zürriyetleredir.⁶⁵ Bu doğrultuda Zemahşerî (ö. 538/1144), Âyette geçen, *أَتَيْنَا* “bize verirken” ve *لَنَكُونَنَّ* “mutlaka olacağız” fiillerindeki “biz” zamiri için, “karı koca ve onlardan üreyen zürriyetleri yerine kullanılmıştır.” demektedir.⁶⁶ Bu durumda her iki yaklaşıma göre âyet, insanoğlunun konumunu açıklamaktadır. Yani insanoğluna bu ve benzeri konularda gizli ve açık şirk ârız olduğunda, onun hangi durumda olacağını beyan etmiş olmaktadır.⁶⁷

Sonuç

Tefsir, dil ve usul içerikli eserlere bakıldığında, A'râf sûresi 189 ve 190. âyetleriyle ilgili olarak farklı yorumlar yapıldığı ve rivâyet ağırlıklı görüşlere bu âyetlerin tefsirinde yer verildiği görülmektedir. Özellikle, İbn Abbas'a isnat edilerek Hz. Peygamber'den rivayet edildiği bildirilen “*İblis'in insan suretinde Havva'ya gelip, doğacak çocuklarına Şeytan'ın kulu anlamına gelen Abdu'l-Hâris ismini vermesini teklif ettiği, Âdem ile Havva'nın da bu teklifi kabul edip doğan çocuklarına bu adı verdikleri*” şeklindeki benzer kıssalar birçok tefsirde yer almaktadır. Örneğin; ilk dönem tefsir ve hadis kaynaklarında, bu ve benzeri rivayetler İbn Abbas kanalıyla, başta Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve İkrime olmak üzere birinci tabakadan birçok topluluk tarafından nakledilmiştir. İkinci tabakadan olan Katâde, Süddî gibi seleften ve sonraki birçok müfessir tarafından da bu rivayetler aktarılmıştır.

Araştırmamızda sonuç olarak, söz konusu âyetlerle ilgili şu

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 139; Râzî, *Tefsir*, V, 428; el-Cezâirî, *Eyseru't-tefâsîr*, II, 582.

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 139.

⁶⁷ Taberî, *Tefsir*, c. 6, cüz. 9, s. 185; Şerif el-Murtaza, *Gureru'l-fevâid*, II, 234-235; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 365.

yorum ve değerlendirmelerin yapıldığını görmekteyiz:

1) Kimi müfessirler, bu âyetler bağlamında Âdem ve eşi Havva ile Şeytan arasında geçtiği rivayet edilen kıssanın sıhhatine bakmadan bu kıssaya tefsirlerinde yer vermiş, özellikle de bu bağlamda Taberî'de geçen, *“İblis, onları (Âdem ile Havva'yı), biri cennette; diğeri yeryüzünde olmak üzere iki kez kandırdı”* şeklindeki hadis rivayetlerini sahih kabul ederek, A'râf sûresinin 189. âyetinden Âdem (a.s.) ile eşi Havva'nın kastedildiğini ve uzak bir ihtimal de olsa, âyetin zahirinden hareketle Âdem ile Havva'nın, çocuklarına Şeytan'ın kulu anlamına gelen Abdu'l-Hâris ismini vermeleri nedeniyle kulluk anlamında değil de, itaat anlamında şirke düştüklerini söylemişlerdir.

2) Kimi müfessirler, olaya daha farklı bir içerik yükleyerek, Allah'ın Âdem ve Havva'ya yaratılışı düzgün bir çocuk verdikten sonra, onların bu çocuğu kayıtsız şartsız Allah'ın hizmetine ve O'na kulluğa adamaya karar verdiklerini; sonra bu çocuğu bazen dünya işleri ve menfaatlerinde, bazen de Allah'a itaat ve kullukta kullandıklarını, dolayısıyla da onların bu davranışlarıyla şirke düşmüş olduklarını belirtmişlerdir.

3) Bazı müfessirler, şirk halinin mâsum yani günah işlemekten uzak olan Peygamber Hz. Âdem'e isnat edilmesinin doğru olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca, Peygamberler için şirk eylemi düşünülecek olsa, onların yalan söylemeleri de muhtemeldir ki; bu durumda onların söylediklerine de itibar edilmeme durumu ortaya çıkmaktadır. Bu ise çok tehlikeli bir sonucu doğurmaktadır. Dolayısıyla bu kimseler, hem rivâyetlerin zayıf ve İsrâîlî kaynaklı olduğunu öne sürmüşler; hem de şirke düştükleri ifade edilen kişilerin Âdem ve Havva olamayacağını gerekçeleriyle açıklamışlardır.

4) Bazıları ise, bu âyeti sebab-i nüzûl bağlamında değerlendirip âyette geçen, *“Sizi bir tek nefisten/candan yaratan O'dur”* buyruğundaki *“nefis/can”* dan maksadın, karı koca olduktan sonra Allah'tan kusursuz bir çocuk isteyen Kusay b.

Kilâb olduğunu; eşinden maksadın ise, kendi cinsinden olan Kureyşli hanımı olduğunu, istemiş oldukları düzgün yaratılışlı bir çocuk kendilerine verilince onların, Allah'a olan çağrı ve yakarışlarını unutarak dört oğullarını; Abdulmenâf, Abduluzzâ, Abdulkusay ve Abdullât diye isimlendirdiklerini, dolayısıyla Allah'ın kendilerine vermiş olduğu çocuklar hususunda, karı kocanın böylece Allah'a ortaklar koşmuş olduklarına işaret edildiğini ifade etmişlerdir.

5) Müfessirlerin bir kısmı da, durumu daha genel ve bilimsel anlamda değerlendirmek suretiyle, gerek 189. âyetinde geçen “*nefs-i vâhide*” ve “*zevc*” ifadelerinden ve gerekse 190. âyette, çocukları doğduktan sonra Allah'a ortak koştukları bildirilen eşlerden Âdem ile Havva'nın anlaşılmasını doğru bulmamış ve bu ifadelerle genel anlamda insan cinsinin kastedildiğini ilmî gerekçelerle açıklamışlardır. Bu nedenle âyette gerçekten vuku bulmuş bir olaydan değil, bir “temsil”den söz edildiğini ve bununla da insan cinsi üzerinden Kureyş müşriklerinin ve aynı zihniyette olan sonraki nesillerin cahilliklerine ve şirk iddialarına dikkat çekildiğini söylemişlerdir.

Sonuç olarak belirtmek isteriz ki, tüm bu rivayetler çerçevesinde, İbn Abbas'a isnat edilen hadislerin Ehl-i Kitap'tan gelmiş İsrâilî rivayetler olduğu anlaşılmaktadır. Zira rivayetler ilmî açıdan değerlendirildiğinde, söz konusu rivayetlerin merfû olmayıp yani Hz. Peygamber'e ulaşmayıp, en son sahâbeye kadar ulaştığı yani mevkuf olduğu ve de İsrâilî rivâyet olarak tefsir ve hadis külliyatına girdiği görülmektedir. Dolayısıyla, Yahûdi mitolojisinden İsrâilî rivayetler olarak bizlere ulaşmış olduğu açıkça anlaşılan bu konudaki rivayetleri delil olarak kullanmak; hele de bu rivâyetler üzerinden ilk insan ve Peygamber Âdem ile eşi Havva'ya şirk isnat etmek sağlıklı İslâm düşüncesine tamamen aykırıdır. Nitekim muhaddis ve tarihçi İbn Kesir de, Hz. Peygamber'den rivayet edildiği iddia edilen söz konusu hadislerin uzunca bir tahrîcini yapmış ve bu rivayetlerin üç

yönden illetli yani senesinde veya metninde sahihliğine engel bir kusur bulunan hadisler olduğunu gerekçeleriyle birlikte açıklamıştır.

En doğruyu ve güzeli Yüce Allah'ın bildiğini ikrar ve itiraf etmekle birlikte, bize göre 190. âyette şirke düştükleri belirtilen kimselerden maksat, Âdem ile Havva değildir. Asıl kastedilen, özelde Mekke; genelde ise Âdem ve Havva'nın zürriyetinden gelen tüm müşriklerdir. Bundan dolayıdır ki, çoğul sığısıyla, *“Allah, onların ortak koştukları şeylerden çok yüce ve münezzektir.”* buyurulmuştur. Yani âyetlerde darb-ı mesel verilerek, bunun müşriklerin hali olduğu ifade edilmiştir. Buna göre, *“Sizi bir tek nefisten yarattı”* cümlesinden maksat, *“Sizi bir tek cinsten, özden, asıldan yarattı”* demektir. *“Ondan da eşini yarattı”* ifadesi de, *“başka cinsten değil; insan cinsinden ona benzer olarak eşini yarattı”* manasındadır. Bu tespiti aynı surenin on birinci âyetiyle desteklemek de mümkündür. Zira o âyette, *“sizi yarattık”* buyurularak insan cinsine yani tüm insanların yaratılmış olduğu kök hücreye dikkat çekilmektedir.

Ayrıca selef müfessirlerinin anladığı şekliyle, 189. âyette geçen *“ O (Allah), sizi bir tek nefisten yarattı, ondan da eşini yarattı”* ifadesinden, ilk insan Âdem ile eşi Havva'nın kastedildiğini söylemek de mümkündür. Zira netice itibariyle Âdem ve Havva, aynı zamanda insanlık neslinin başlangıcını, özünü ve hamurunu oluşturmaktadırlar. Sonraki 190. âyette ise bu ikisinin neslinden gelen, özelde Mekke; genelde ise Âdem ve Havva'nın zürriyetinden gelen tüm müşriklere dikkat çekilmektedir. Bir önceki 189. âyette Âdem ile Havva'ya neden işaret edildiğinin gerekçesini ise bizler de İbn Kesir gibi, *“Yüce Allah, 189. âyette Âdem ve Havva'nın yaratılışına, onlardan sonra zürriyetlerinden gelecek olan anne babalara bir giriş yapmak için işaret etmiştir. Bir diğer ifadeyle, âyette bir şahsın zikrinden onun içinde bulunduğu cinse/türe geçiş yapılmıştır”* şeklinde cevaplandırmaktayız.

Netice itibariyle 189. âyette geçen “*nefs-i vâhide/bir tek nefis*” kavramı ile Hz. Âdem'in; “*zevc/eş*” kelimesi ile de Hz. Havva'nın kastedilmesi ya da bunlardan genel anlamda insan cinsinin anlaşılması durumunda, her iki şekilde de mesaj değişmemekte yani söz, 190. âyette Âdem'in cinsinden ya da insan cinsinden, evlatlarını Allah'a ortak koşan özelde Mekke, genelde tüm müşriklere getirilmekte ve onların davranışları üzerinden tüm insanlığa bu âyetler bağlamında tevhit dersi verilmektedir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed ve Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm: Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1342/1924, IV.
- Ağırman, Cemal, *Kadının Yaratılışı: İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001, 87-127.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah b. Mahmud, *Ruhü'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ani'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, V.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989, III.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Bayraktar Yayınları, 2003, VII.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, İstanbul: Engin Kitabevi, 1959.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, Ankara: DİA, 1988, I, 358-363.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Beyrut: İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, 1985, III.
- Câbiri, Muhammed Âbid, *Fehmü'l-Kur'an*, trc. Muhammed

- Coşkun, İstanbul: Mana Yayınları, 2014, I.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y., III.
- Cevherî, Tantâvî, *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, II.
- Cezairî, Ebu Bekr Cabir, *Eyseru't-tefasîr li kelâmi'l-aliyye'l-kebîr*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2010, II.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983.
- Çelik, Ömer, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerîm*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, II.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed b. Abdullah, *Zehretu't-Tefâsîr*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2002, VI.
- Erdem, Mustafa, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2011.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, I.
- Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*, Lübnan: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiye, 1992.
- Ğurâb, Mahmûd Mahmûd, *Rahmetun mine'r-rahmân fî tefsîri ve işarati'l-Kur'an min kelâm's-şeyhi'l-ekberi Muhyiddîn İbn'l-Arabî*, Dimeşk: Matbaatu Nadr, 1989, II.
- Harman, Ömer Faruk, "Havva", Ankara: DİA, 1997, XVI, 542-545.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin = Lübbâbu't-te'vil fî meâni't-tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y., II.
- İbn Acibe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Bahru'l-medîd*

- fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, Kahire, b.y.y., 1999, II.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998, II.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Daru's-sadr, tsz., XII.
- İbnu's-Salâh, *Mukaddimetu İbni's-Salâh*, thk. Aîşe Abdurrahman, Kahire: Daru'l-meârif, t.s.
- Kandemir, Yaşar ve diğerleri, *İmâm Nevevî: Riyâzü's-Sâlihîn*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, II.
- Kannevcî , Sıddik Hasan Han, *Fethü'l-beyân fi makasidi'l-Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 1992, V.
- Karaman, Hayreddin ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, II.
- Kâşânî, Muhsin Muhammed b. Murtaza b. Mahmud el-Feyz, *Tefsîru's-sâfi*, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuat, 2008, II.
- Kesgin, Sâlih, “*Ayetleri Anlamada Hadis Algısının Etkisi -Nisa süresi 1. ayet Ekseninde Bir Tahlil Denemesi-*” Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, İstanbul: İlimYayma Vakfı – Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009, s. 485-486.
- Köktaş, Yavuz, *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Kurtübî, Ebü Abdillâh Muhammed b. El-Ensârî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-kütubi'l-Mısriyye, 1960, VII.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Letâifu'l-İşârât*, trc. Mehmet Yalar, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2012, II.
- Mâturîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm = Te'vilatu Ehli's-sünne*, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2004, II.

- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, II.
- Nisâbüri, Hüseyin, *Vadahü'l-Burhan*, Dimeşk: Dâru'l-kalem-Beyrut: Dâru'ş-şâmiyye, 1990, I.
- Râzî , Fahreddin, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999, V.
- Rızâ, Reşîd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm = Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut: Dâru'l-fikr, h. 1342, IX.
- Sâbüni, Muhammed Ali, *Sefvetu't-tefâsîr*, Ezher: Dârü'l-Beyâni'l-Arabî, ty., I.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Tefsîru'l-Kur'an*, Sadeleştiren: Mehmet Karadeniz, İstanbul: Sezgin Yayınevi, 1995, II.
- Seyyid Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrâhim, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'ş-Şürûk, 1992, III.
- Şahan, Ramazan, “*Medenî Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi*”; Kur'an Nüzûlünün Medine Dönemi Sempozyumu, (X. Tefsir Akademisyenler Buluşması), 17-18-19 Mayıs 2013, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2014, s. 285-322.
- Şerif el-Murtaza, Ali b. Hüseyin, *Emâli'l-murtezâ: Gururu'l-fevâid ve dürru'l-kalâid*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabîyye, 1954, II.
- Tabâtabâi, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuat, 1971, VIII.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, Umman: Dâru'l-a'lâm – Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2002, VI.
- Tabersi, Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasan, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut: Mektebetu'l-hayat, t.y., III.

- Topaloğlu, Bekir ve diğerleri, *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, t.y., IV.
- Yerinde, Âdem, "Müşkilü'l-Kur'ân", Ankara: DİA, 2006, XXXII, 164-167.
- Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İzmir: Anadolu Yayınları, t.y., V.
- Yıldırım, Zeki, "Kur'an'da Peygamberlerin İsmeti", Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2003, Sayı:19, s. 87-118.
- Yıldız, Sakıp, *Kur'an Işığında Yaratılış Konuları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Hakkı, *Nüzul Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân İşte Kur'ân*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2008, III.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf*, Beyrut: Dâru'l-kitab el-Arabî, 2012, II.